

EEN SLAAPPLAATS VAN GROTE GELE KWIKSTAARTEN LANGS HET AMSTERDAM-RIJNKANAAL

Eckhart Heunks, Camiel Heunks en Martin Poot

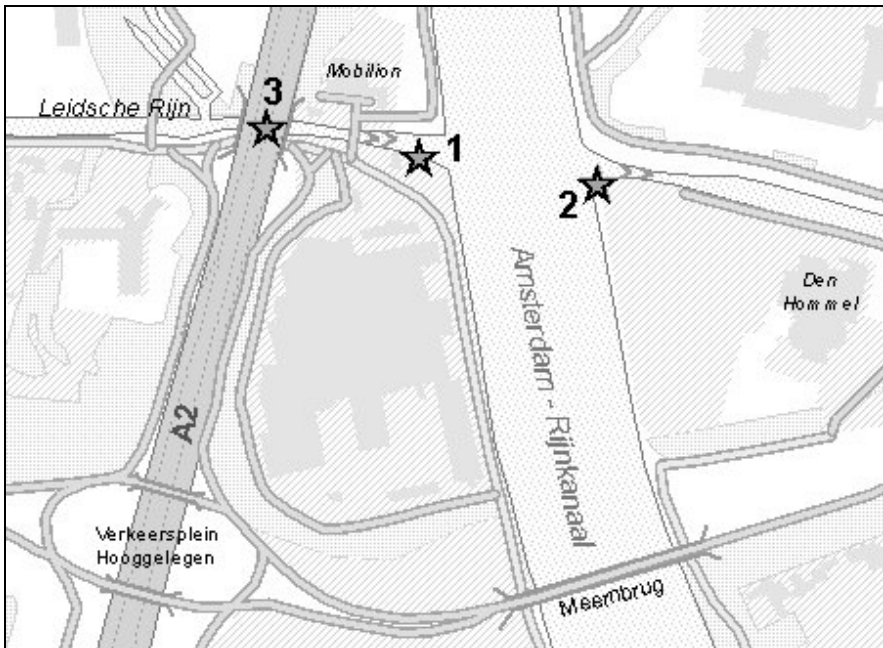
In dit artikel wordt een nieuwe slaappleats van grote gele kwikstaarten in de provincie Utrecht beschreven, waarvan gedurende vier opeenvolgende winterseizoenen waarnemingen zijn verzameld (1999/2000-2002/2003). De slaappleats is gelegen aan het Amsterdam-Rijnkanaal aan de westkant van de stad Utrecht, iets ten noorden van de Meernbrug, ter hoogte waar de Leidsche Rijn in het kanaal uitmondt. De vogels slapen in laag over het water hangende takken van een boom (esdoorn) en struik (braam) aan weerszijden van het kanaal (figuur 1). De volgende aspecten worden besproken: totaalaantallen en patroon van voorkomen gedurende het winterhalfjaar, timing van aankomst op de slaappleats gedurende de avond en de invloed van het weer daarop, het gebruik van sublokaties van de slaappleats en het gedrag op en rond de slaappleats. Onze waarnemingen vergelijken we met waarnemingen van slaappleatsen elders in het land.

Tien grote gele kwikstaarten (niet allemaal zichtbaar) "op stok" - Martin Poot

Methode van waarnemen bij de slaapplaats

In de winter van 1999/2000 is de slaapplaats door toeval ontdekt, omdat één van de auteurs in 1999 naast de slaapplaats kwam te wonen. In dit eerste seizoen zijn met een relatief lage intensiteit alleen totaalaantallen vastgesteld. In de winterseizoenen 2000/2001 en 2001/2002 is de slaapplaats regelmatig geteld, waarbij op enkele dagen niet alleen het totaal aantal vogels is geteld, maar ook gedetailleerde gedragswaarnemingen zijn gedaan. Gedurende 15 tellingen zijn de aantallen aankomende vogels per 5-minutenperiode samengevat om de timing van aankomst gedurende de avond te beschrijven. Bij de slaapplaats werd doorgaans vanaf drie kwartier vóór tot een half uur na zonsondergang gepost. Er werden zo goed mogelijk details van alle individuele gebeurtenissen op en rond de slaapplaats genoteerd (tijd op de minuut, vliegrichting, kleed, gedrag, etc.). In de winter 2002/2003 is de slaapplaats weer minder frequent in de gaten gehouden. Ten eerste verhuisde de eerdergenoemde auteur en ten tweede hebben de resterende waarnemers hun onderzoeksinzet gespreid om elders in de stad Utrecht nieuwe slaapplaatsen te vinden als onderdeel van een Utrecht-stadbreed opgezet onderzoek (zie volgend artikel, Heunks 2003).

Figuur 1 Ligging van de slaapplaats (1: slaapplaats westzijde, 2: slaapplaats oostzijde, 3: slaapplaats onder viaduct A2). Voor ligging binnen de stad Utrecht: zie het volgende artikel over aantalsschatting grote gele kwikstaarten in de stad Utrecht.

Totaalaantallen en seizoenspatronen

De eerste waarnemingen van grote gele kwikstaarten zijn gedaan in oktober 1999. Hoewel precieze data ontbreken, is wel waarschijnlijk dat vanaf oktober dat jaar zonder onderbreking één of meer vogels gebruikmaakten van de slaappleaats. Vanaf 28 november 1999, toen 5 vogels op de slaappleaats werden gezien, zijn de waarnemingen systematisch geregistreerd. In het hierop volgende jaar (seizoen 2000/2001) werd, ondanks regelmatige controles vanaf november 2000, de eerste vogel pas op 10 februari opgemerkt. De vroegste geregisteerde waarneming werd gedaan in het seizoen 2001/2002: 3 vogels op 20 oktober 2001. In dit seizoen bleven de vogels na de eerste waarneming zonder onderbreking van de slaappleaats gebruikmaken, zij het met een grote fluctuatie in aantallen.

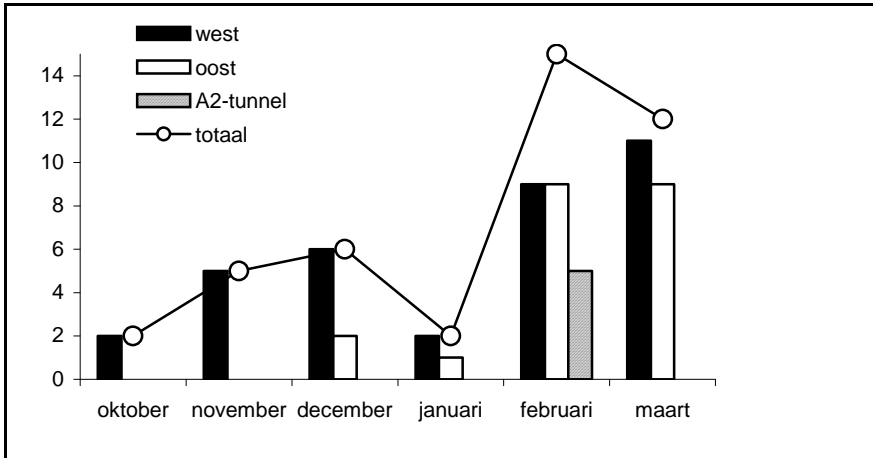
Terwijl in de eerste helft van de winter (oktober tot en met januari) het maximum aantal getelde vogels varieerde tussen 1 en 6, lag het maximum aantal in de onderzochte seizoenen in de tweede helft: 15 (eind februari 2001) en 12 (eind februari 2002). In maart nam het maximum aantal vogels geleidelijk af. Pas vanaf half maart, als de voorjaarsstrek van grote gele kwikstaarten in volle gang is (LWVT/SOVON 2002), nam het aantal duidelijk af. In 2002 werd tot 25 maart nog door tenminste 4 vogels van de slaappleaats gebruikgemaakt. Wanneer de slaappleaats definitief werd verlaten, is niet duidelijk, maar naar inschatting zal dit eind maart of begin april zijn geweest.

Maand	Maximum per maand per winterseizoen			
	1999/2000	2000/2001	2001/2002	2002/2003
oktober	3	0	3	0
november	5	0	2	4
december	0	0	6	0
januari	0	0	1	2
februari	6	15	12	8
maart	6	11	12	0

Tabel 1 Overzicht van het maximum aantal grote gele kwikstaarten op de slaappleaats langs het Amsterdam-Rijnkanaal.

Verschillende sublokaties van de slaappleaats

Naarmate de tellers door het intensievere telwerk in het tweede winterseizoen beter bekend werden met de slaappleaats, werd duidelijk dat de vogels er verschillende sub-slaappleaats op nahielden (figuur 1). Pas in februari 2001 werd geconstateerd dat ook in een bosje aan de oostzijde van het kanaal werd geslapen, wat resulteerde in een recordaantal getelde vogels van 15 exemplaren (verspreid over oost en west). Daarnaast werd in de winter 2001/2002 geconstateerd dat een aantal vogels de nacht doorbracht op een derde nabijgelegen lokatie, eveneens aan de westzijde, in een klein struikje onder het viaduct van de Rijksweg A2 over de Leidsche Rijn (17 en 25 februari 2002, respectievelijk 3 en 5). Aan zowel de west- als oostzijde van het Amsterdam-Rijnkanaal werden op die avonden ook vogels geteld.

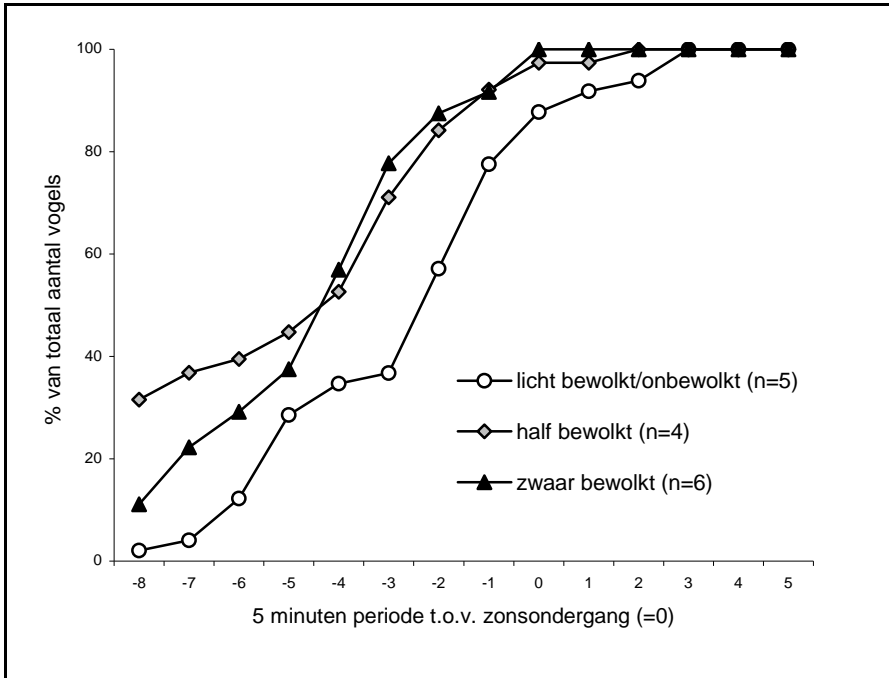
Figuur 2 Maximum aantal grote gele kwikstaarten per maand op de sublokaties langs het Amsterdam-Rijnkanaal.

Het is mogelijk dat fluctuaties in aantallen voorafgaande aan de ontdekking van deze alternatieve slaappleatsen in de nabije omgeving werden veroorzaakt door vogels die van niet-geïnspecteerde slaappleats gebruik hebben gemaakt en daardoor niet zijn opgemerkt. Het is echter opvallend dat in de laatste drie seizoenen, toen de waarnemers wisten dat vogels ook aan de oostzijde van het kanaal konden slapen, de vogels in de tweede helft van de winter het meest gebruikmaakten van die lokatie aan de oostzijde. Dat gebeurde vooral in de maanden februari en maart, toen de aantallen het grootst waren (zie figuur 2). De verdeling over de westelijke en de oostelijke slaappleats varieerde sterk en de keuze leek gedeeltelijk samen te hangen met de windrichting. Grote aantallen vogels op de oostelijke slaappleats zijn alleen vastgesteld tijdens tellingen met oostenwind (9 ex., 16 maart 2002). De vogels lijken een voorkeur te hebben voor de luwte veroorzaakt door de zijde van de oever.

Gedurende de seizoenen 2001/2002 en 2002/2003 (oktober en december 2002, zie tabel 1) werd op sommige avonden geen enkele vogel op één van de bekende slaappleatsen teruggevonden, terwijl op die avonden wel rondvliegende vogels werden waargenomen. Dit houdt in dat naast de drie vastgestelde slaappleats meer alternatieve lokaties in de nabije omgeving als slaappleats werden gebruikt.

Timing van aankomst op de slaappleats

De meeste grote gele kwikstaarten kwamen naar de slaappleats gevlogen vanaf een half uur voor zonsondergang, waarbij de vogels doorgaans precies rond zonsondergang zo goed als allemaal aanwezig waren (figuur 3). Tijdens de meeste tellingen waren bij aankomst op de slaappleats (circa een half uur voor zonsondergang) in de omgeving van de slaappleats reeds één of enkele vogels aanwezig. Deze eerste vogels hielden zich bezig met foerageren en poetsen op de stootbalken langs het Amsterdam-Rijnkanaal in een straal van 200 meter rond de verschil-

Figuur 3 De timing van aankomst ten opzichte van zonsondergang op en rond de slaappleaats voor 15 avonden in februari en maart in de winters van 2000/2001 en 2001/2002. Er is onderscheid gemaakt in avonden met verschillende bewolgingsgraad (n = aantal avonden per klasse). De aankomst van individuen is cumulatief uitgezet, waarbij het eindtotaal is geïndexeerd op 100. Bij het berekenen van het gemiddelde aandeel aangekomen vogels is elke waarneming gewogen naar het totaal aantal van de betreffende avond.

lende slaappleaatsen. De binnenkomst van vogels verliep druppelsgewijs, waarbij de aankomende vogels in de meeste gevallen alleen en soms met twee tegelijk binnenvlogen. Slechts een enkele keer zijn drie vogels tegelijkertijd binnenvliegend waargenomen. Uitzonderlijk was de telling van 9 februari 2002 toen bij aankomst een uur voor schemer reeds 11 vogels aanwezig waren. Op de licht- en onbewolkte avonden kwamen de vogels gemiddeld iets later op de slaappleaats aan dan op de bewolkte avonden. Er lijkt geen verschil te bestaan tussen halfbewolkte en zwaarbewolkte avonden (figuur 3).

Gedrag na aankomst

De aankomst van nieuwe vogels ging veelal gepaard met luid geroep en reacties van reeds aanwezige vogels (meevliegen, verjagen). Over het algemeen werden door de vogels de slaappleaatsen tot zonsondergang slechts kortstondig geïnspecteerd, waarna in de ruime omgeving op de stootbalken werd overgegaan tot foerageren en poetsen. Op sommige avonden waren in de nabije omgeving van de

slaapplaats al vogels op de stootbalken tegen beide oevers van het Amsterdam-Rijnkanaal aanwezig. Deze geëxposeerde balken gelden daarmee in principe als geschikte foerageergebieden, maar lijken toch alleen tijdens de voorverzamelstijd als foerageerplekken te dienen voor van elders aankomende vogels. Als gevolg van golfslag, onder andere optredend bij passerende schepen en harde wind, werden foeragerende vogels hier regelmatig verstoord.

Na aankomst begonnen de vogels zich meer rond de slaapplaats(en) te concentreren. In deze periode waren de vogels over het algemeen erg actief. Tijdens sommige tellingen werd massaal heen en weer gevlogen tussen de verschillende sublokaties, terwijl op de slaapplaatsen zelf eindeloos van positie op de takken werd gewisseld. We hadden de indruk dat dit onrustige gedrag sterker werd in de loop van februari. Mogelijk dat de verhoogde sociale spanning door de grotere aantallen de reden voor de verhoogde onrust was of ook hormonale invloeden door het lengen van dagen?

Vooraf op het moment van het "op stok gaan" werd geregeld gezongen en opgewonden geroepen. Dit gedrag in combinatie met verplaatsingen van tak tot tak bij het net betreden van de slaapplaats zou kunnen wijzen op concurrentie om de beste plekjes in een struik. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat alleen de mannetjes zongen (we weten dit niet). Pas vanaf een kwartier na zonsondergang werd het geleidelijk rustig op de slaapplaats. De vogels kozen doorgaans een slaapplek op korte afstand van elkaar in hetzelfde boompje (zie foto). Een enkele keer zijn late verplaatsingen naar hogere takken vastgesteld als gevolg van golfslag door passerende schepen.

Aanvliegrichtingen en verblijf van de vogels overdag

Om een beeld te krijgen van het verblijf van de vogels gedurende de dag is van binnenvliegende vogels, indien tijdig opgemerkt, de vliegrichting bepaald. Dit leverde over de 3 winterseizoenen geen eenduidig beeld op. In het seizoen 2000/2001 leken de vogels voornamelijk uit westelijke richting te komen. Potentiële verblijf-/foerageerlokaties in de nabije omgeving zijn industriegebouwen met platte daken en polders met sloten/watertjes en boerderijen. Meer westelijk ligt de VINEX-lokatie Leidsche Rijn met grote opspuitreinen, watergangen en drassige terreinen. Uit deze omgeving kwamen verschillende waarnemingen van overdag foeragerende vogels (zie volgend artikel, Heunks 2003). In het seizoen 2001/2002 werden voornamelijk binnenkomende vogels uit noordelijke en noordoostelijke richting geteld. Hier ligt de stad Utrecht met veel foerageermogelijkheden in de vorm van platte daken met regenplassen en de oevers van grachten, singels en andere watergangen. Op de slaapplaats zelf werden gedurende de dag slechts incidenteel waarnemingen gedaan van foeragerende vogels. Dat de stad Utrecht een belangrijk foerageergebied vormt voor overwinterende grote gele kwikstaarten mag blijken uit de vrijwel dagelijkse waarnemingen van in Utrecht wonende vogelaars (Heunks 2003).

Discussie

Een vergelijking met andere bekende slaapplaatsen

Al eerder, in de eerste helft van de jaren tachtig, is in de provincie Utrecht een

tweetal slaappleatsen beschreven, die allebei langs de Vecht lagen (Poot et al. 1986). Deze gemeenschappelijke slaappleatsen bestonden elk uit één enkel boompje met overhangende takken boven het water van de Vecht. Hierbij ging het om respectievelijk maximaal 7 en 5 exemplaren bij elkaar (slaappleatsen respectievelijk tussen Oud-Zuilen en Maarssen en tussen Breukelen en Nieuwersluis). De slaappleats ten noorden van Breukelen werd per toeval in januari 1984 gevonden. In de daarop volgende winter 1984/1985 werd dezelfde plek weer bezocht en de waarneming bleek geen toeval te zijn. Net als de hier beschreven slaappleats langs het Amsterdam-Rijnkanaal werd deze slaappleats in opeenvolgende jaren gebruikt. Ook van andere slaappleatsen in het land is bekend dat ze meerdere jaren gebruikt kunnen worden (zie tabel 2), mits ze niet verstoord worden, bijvoorbeeld door snoeiwerkzaamheden (med. W. Jansen, van der Waal 1993).

Grote gele kwikstaart - Henk Tromp

Deze slaappleats met een maximum aantal van 15 grote gele kwikstaarten, is niet de grootste slaappleats in Nederland. De grootste tot nu toe is in Wageningen gevonden waar in december 2001 en november 2002 respectievelijk maximaal 20 en 18 vogels sliepen (med. Wim Jansen). Uit het overzicht in tabel 2 blijkt dat de meeste vogels in over het water hangende takken van struiken en bomen slapen en dat verschillende slaappleatsen meerdere jaren gebruikt worden. Alleen in Wageningen wordt melding gemaakt van het slapen in riet, hoewel ook hier een voorkeur bestaat voor over het water hangende takken (med. W. Jansen).

In het buitenland zijn grotere slaappleatsen van grote gele kwikstaarten niet ongewoon. Het meest dichtbij betreft een slaappleats van respectievelijk maximaal 26 en 32 vogels langs de Leie in Kortrijk in België in de winters 2000/2001 en 2001/2002 (Vogelwerkgroep Zuidwest-Vlaanderen). Met name in Engeland is relatief veel bekend van het gezamenlijk overnachten van deze soort, onder andere samen met rouwkwikstaarten. Slaappleatsen bevinden zich daar regelmatig in riet met soms meer dan 100 vogels bij elkaar. Meest typisch is ook daar het slapen in struiken boven water en soms in openingen van (oude) gebouwen (Cramp 1988).

Plaats	max. aantal	winter(s)	plek en vegetatie	bron
Tilburg (NBr)	14	1983/1984	Wilhelminakanaal (jong eikenboompje)	Hilgers & Braam 1984
Hoevelaken (Utr)	8	1983/1984	(preciese informatie ontbreekt)	VWU-archief (R. van der Vliet)
Oud-Zuilen (Utr)	7	1984/1985	rivier de Vecht + waterzuivering (elzenboompje)	Poot et al. 1986
Breukelen (Utr)	5	1983/1984 1984/1985	rivier de Vecht, landelijk gebied (elzenboompje)	Poot et al. 1986
Amsterdam (NH)	4	1992/1993	water in stadspark (struik spec.)	Van der Waal 1993
Amsterdam (NH)	3	1992/1993	Dierentuin Artis (wolvenhuis; struikjes)	Van der Waal 1993
IJsselstein (Utr)	13	1998/1999	Achtersloot (slaaptrekwaarneming)	VWU-archief (W. Stoopendaal)
Amsterdam (NH)	10	1999/2000	gracht (struik spec. Langs kade)	Vlek 2003
Utrecht (Utr)	15	1999/2000 2002/2003	Amsterdam-Rijnkanaal (esdoorn)	hier beschreven
Arnhem (Geld)	12	2000/2001 2002/2003	water in stadspark Sonsbeek (rododendron)	Verhoef 2001/VWG Arnhem website
Wageningen (Geld)	20	2001/2002 2002/2003	sloot/singel (riet, voorkeur voor sierheesters)	W. Jansen ongepubl.
Utrecht (Utr)	8	2002/2003	vaart bij waterzuivering (wilg, meidoorn)	Heunks 2003

Tabel 2 Overzicht van zekere slaappleatsen van grote gele kwikstaarten van meer dan twee vogels in Nederland in het winterhalfjaar, met een korte beschrijving van het habitat, de vegetatie waar de vogels in slapen en vermelding van de bron. Meldingen van vermoedelijke slaappleatsen zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Grootste aantallen in vroege voorjaar

De vraag is waar de hogere aantallen vogels in februari en maart door veroorzaakt kunnen zijn. Enerzijds zou aanwas door vroege doortrekkers die zuidelijker overwinterend hebben een verklaring kunnen zijn, anderzijds zou ook concentratievorming van de in Utrecht overwinterende vogels een reden kunnen zijn. In het

eerste geval zou de timing van de voorjaars trek van grote gele kwikstaarten hier uitsluitend over kunnen geven. De eerste doortrek in Nederland treedt op vanaf half februari, maar de sterkste doortrek vindt pas in de tweede helft van maart plaats (LWVT/SOVON 2002). In Oost-Nederland wordt in zachte winters weliswaar in de eerste helft van februari een eerste trek golfje opgemerkt, maar het gaat daarbij om een gering aantal vogels, vermoedelijk aankomende broedvogels, waarmee het patroon op de Utrechtse slaappleats niet kan worden verklaard. We denken dat de waargenomen grotere aantallen voornamelijk op conto komen van de in Utrecht overwinterende vogels. Een verklaring voor de grotere aantallen zou dan gedragsverandering zijn (concentratievorming). Over de redenen hiervoor kunnen we slechts speculeren.

Dat de vogels zich in hartje winter niet concentreren, kan mogelijk verklaard worden vanuit energetisch oogpunt en concurrentie. Grote gele kwikstaarten zijn overdag in hoofdzaak solitaire voedselzoekers die in tijden van schaarste (hartje winter) geen concurrentie kunnen gebruiken en sterk voedselplekken kunnen verdedigen (eigen waarnemingen van hevige conflicten tussen vogels). In tijden van schaarste zijn plekken als kleine plasjes met relatief veel voedsel verdedigbaar, terwijl het in tijden van overvloed voor een grote gele kwikstaart niet loont en dus niet meer nuttig is er een voedselterritorium op na te houden. Er zou door het lengen van de dagen in de late winter lokaal een verbeterde voedselsituatie kunnen optreden, waardoor meerdere vogels van eenzelfde rijk voedselgebied gebruik kunnen maken.

Indien er veel vogels in een gebied in een verhoogde dichtheid voorkomen, is er een aantal voordelen om gezamenlijk de nacht door te brengen. Vogels zijn bij elkaar veiliger omdat meer ogen sneller een predator kunnen ontdekken en de kans wordt verkleind dat niet jij, maar je buur, slachtoffer wordt (één keer een waarneming van groot alarm bij de grote gele kwikstaarten als gevolg van een passerende sperwer). Wellicht zijn er nog meer voordelen van het gezamenlijk overnachten, zoals bijvoorbeeld het vinden van de goede foeragegebieden door 's ochtends andere vogels te volgen of het ontmoeten van een toekomstige partner. De slaappleats zou in dat geval fungeren als een "place to be". Dat het bij elkaar kruipen voor de nacht niet zonder spanningen gepaard gaat, blijkt uit de vele achtervolgingen, verjagingen, het zingen, enzovoort.